

Գրիգորյան Սուսաննա, Պարոնյան Նաիրա
(Հայաստան, ԵՊՀ)

susannagrigoryan@ysu.am, nairaparonyan@ysu.am

ՆՈՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹԵՈՂՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆԱՎՈՐԻ ՃԱՌԵՐՈՒՄ

Թեոդորոս Քրթենավորի մասին սակավ են կենսագրական տեղեկությունները: Նա ծնվել է յոթերորդ դարի սկզբին: Թեոդորոսը Կոմիտաս կաթողիկոսի եղբորորդին է և Եզր կաթողիկոսի քեռորդին: Նախնական ուսումը ստացել է հորեղբոր մոտ, իսկ հետո՝ Սյունյաց վարդապետարանում: Ենթադրվում է, որ *Քրթենավոր* անունը ստացել է քրձագգեստ ճգնակյաց լինելու պատճառով: Լինելով Արագածոտնի Ս. Աստվածածին վանքի վանահայրը՝ նա Եզր կաթողիկոսի հետ մասնակցել է վեց հարյուր երեսուներթ թվականի Կարինի ժողովին: Թեոդորոս Քրթենավորի աշակերտներն են եղել Սահակ Չորոփորեցին և Հովհան Օձնեցին:

Թ. Քրթենավորի գրչին են պատկանում երեք ճառեր՝ «Ճառ ընդդեմ Մայրագումացոյն», «Ներբողեան ի Սուրբ Խաչն Աստուածընկալ», «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն»: Առաջին ճառը գրվել է 630-ական թվականներին: Սուրբ խաչին նվիրված ներբողյանից ազդվել են Սահակ Չորոփորեցին և Անանիա Սանահնեցին:

Սույն հոդվածում անդրադարձել ենք Թեոդորոս Քրթենավորի ճառերում տեղ գտած նորակազմություններին: Առանձնացրել ենք ինը տասնյակից ավելի նոր բառեր՝ ի համեմատություն «Նոր հայկազեան», Առձեռն, Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանի», Լ. Հովհաննիսյանի «Նոր հայկազեան բառարանում չվկայված բառեր» բառարանների¹:

¹ Գ. Աւետիքեան, Խ. Միսմիլեան, Մ. Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 1-2, 1836-1837(այսուհետ՝ ՆՀԲ), Մ. Աւգերեան, Գր. Ճէլալեան,

Ըստ անհրաժեշտության դիմելով հայերենի բառակազմական գործող օրինաչափություններին, օգտագործելով մայրենի լեզվի նրբերանգային բազմաթիվ հնարավորություններն ու իմաստային բազմազանությունը՝ Թեոդորոս Քոթենավորը ստեղծել է նոր բառեր ու արտահայտություններ՝ դրանով իսկ հարստացնելով ոչ միայն իր ճառերի, այլև մեր լեզվի բառային կազմը: Հետևապես նրա ճառերը ոչ միայն դավանաբանական տեսանկյունից են արժեքավոր, այլ նաև բանասիրական: Այս առումով Թ. Քոթենավորի ճառերից քաղված բառերից հեղինակային նորակազմություն ենք համարել բոլոր այն բառերը, որոնք չկան վերոնշյալ բառարաններում: Ներկայացնենք նորաստեղծ բառերից մի քանիսը՝ իրենց բնագրային օրինակներով: Նշենք, որ հիմնականում ընտրել ենք այնպիսի նախադասություններ, որոնց մեջ դրանք մեկից ավելի են:

Ակնաճաճանչ, գոյ./ած. «գոհարափայլ, շողացող». Այսպիսի ել յոքնակայ ճառախումբ գիշերագարդ պարք *ակնաճաճանչ* աստեղաբաշխութեանց մաքրատեսակ վառմամբ փայլածին գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ (1261):

Արտաշարեալ, բ. «դուրս շարել». ...Վասն զի ի քեզ տեսանեմք զԱստուած Բանն մարմնով բաղկացութեամբն գոյացեալ, փոխանակ Իսահակայ *արտաշարեալ* ընդ փայտին ենթադրութեամբ. հնազանդ Հալր եւ ծառայ *մերաստոհմ* կերպի... (1252): Այստեղ ունենք նաև *մերաստոհմ* նորակազմ բառը, որը նշանակում է մարդկային սեռը՝ տեսակը: Հավելենք, որ ՆՀԲ-ն ունի *մերաստոհմակ* (ած.)= մերասեռ, մերասերական, և բառարանում այն Քոթենավորի ճառից է, այսինքն՝ դարձյալ նրա ստեղծած բառն է:

Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865 (այսուհետ՝ ԱԲ), **Ռ. Ղազարեան**, *Գրաբարի բառարան*, Անթիլիաս, 2004 (այսուհետ՝ ԳԲ), **Լ. Հովհաննիսյան**, *Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր*, Ե., 2010 (այսուհետ՝ ԶԲ):

Դարայեղափոխություն, գոյ., «դարի փոփոխություն»... Եւ մատռուակեալ ի վեցեակ *դարայեղափոխութեանս* մինչեւ յապառնիս եւթնեկի *աւարտաբերութեան* մտին, *հոգէպարզ* զմայլեցուցանեն զմանկունս առագաստի փեսայացեալ Բանին Աստուծոյ...(1266): Այս նախադասության մեջ երեք նոր բառ է ստեղծել՝ *դարայեղափոխություն*, *աւարտաբերություն*, *հոգէպարզ*: *Աւարտաբերություն* նշանակում է ավարտին հասցնելը, վերջը, *հոգէպարզ*՝ անապակ, մաքուր հոգով:

Բազմահոլովագնաց, ած., «շատ պտույտներով ընթացող»... Այսաւր *բազմահոլովագնաց* գետոց *յորձաւոր* պտոյտք անարգել զանգրիք *գեղածփեալք* գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ(1261): Այստեղ ևս ունենք երեք նորակազմ բառ՝ *բազմահոլովագնաց*, *յորձաւոր*, *գեղածփեալք*: *Յորձաւոր* նշանակում է հորձանքներ ունեցող, *գեղածփեալք*՝ գեղեցիկ ծփալով:

Բոլորագնդական, ած., «ամբողջական շրջանով»... Եւ ներբաժանեալ երկուս մանունս *բոլորագնդականաց հրէականակաճառ* ատենին շարաւանդան, եւ մտուր սարապետացն յաւարումն բաժանման շարադասեցաւ(1265): ՆՀԲ-ն ունի *հրէականաճառ* = հրեախումբ: Հեղինակը *հրէական* և *կաճառ* բառերից հողակապի օգնությամբ ստացել է *հրէականակաճառ*: Ի դեպ, Քոթենավորը երկու բառն էլ գործածել է իր ճառերում:

Ղիմամարդ, ած., «հակառակորդ»... Յայսմ տեղուց ընդգճեալ *ղիմամարդք* ճշմարտութեանն՝ ճառ արկեալ յեղանակեն. երկիւղ, ասեն, ոչ է ի *սկզբնեղություն* բնաւորեալ, եւ ոչ է Աստուծոյ գործած, այլ *վերջապարուկ* ներգործեալ յարանայ ախտ(1245): ՆՀԲ-ն ունի *ղիմամարտ*, *ընդղիմամարտ* բառերը: Մեզ թվում է, որ Թ. Քոթենավորը *մարտ* բաղադրիչի փոխարեն մարդ-ն է գործածել: Այստեղ ցանկանում ենք առանձնացնել նաև *վերջապարուկ* (= հետո առաջացած), *սկզբնեղություն* (= բնածին լինելը) բառերը, որոնք ըստ ՆՀԲ-ի՝ Քոթենավորի կողմից են ստեղծվել:

Երկրակայլակ, ած., «երկրային շիթ ունեցող, երկրային շիթով»... Այսաւր *երկրակայլակ* աղբիւրակունք բերանացեալք

հոսմամբք առատաբերին ի մարգագետինս եւ ի շաւեղս
գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ(1261):

Գեղազանպարեան, ան., «շատ գեղեցիկ պարերով». Այսաւր
ցնծան բերկրական կցրդիւք, եւ **գեղազանպարեան** տօնա-
խմբութեամբ երկնայինք եւ երկրայինք, այսինքն՝ դասք հրեշ-
տակաց եւ կաճառք մարդկան. այսաւր վերահայեաց տեսակ
գուարթերանգ ծաղկօք **երփնագունագարդ** գարունն, **սաղար-
թաճեմափթիթ** բուսովք վայելչացեալք՝ գալստեամբ որդւոյն
Աստուծոյ(1260): Նույն նախադասութեան մեջ ունենք եւ երկու
բառ՝ **երփնագունագարդ**, որը նշանակում է երփներանգ գար-
դարված, գունագարդ, **գուարթերանգ**՝ պայծառ գույն ունեցող:
Բացի սրանցից՝ կա մի չորրորդ բառ, որն ըստ ՆՀԲ-ի՝ Քոթե-
նավորի ստեղծածն է՝ **սաղարթաճեմափթիթ** (= դալարագեղ,
անթառամ):

Համաբոլորահովիտ, ան., «ամբողջ, ամեն ինչ ընդգրկող». Այսաւր
աւետալուր եւ ուրախաբեր ձայն հրեշտակապետին առ
Կոյսն Մարիամ կարապետող վանգիւք տարահնչող ձայնեալ
ընդ **համաբոլորահովիտ** տիեզերս ամենայն...(1258):

Յարդարընկալ, ան., «վայելչությունն ընդունող». Արդ որպէս
յարդարընկալ կամացն ինքնատիրութեամբ **արտագանցեաց,
նմանունակ** եւ **մահընկալ** պատուհասի՝ բնաւորականան
գարհուրեցաւ երկիւղիւ(1245): Այս նախադասութեան մեջ եւ
ունենք երեք բառեր, որոնք ըստ ՆՀԲ-ի՝ Քոթենավորի գրչին են
պատկանում՝ **արտագանցել**(=պատվիրանից դուրս գալ), **նմա-
նունակ**(=նման), **մահընկալ**(=մահ ընդունող):

Պառաւամայր, գոյ., «ծեր մայր». Այսաւր եւ Չաքարիայ, թոռն
պառաւամարն Եվայի, եւ անդրանիկն Եղիսաբեթի, մեծ
քահանայական շառաւիղ մակաբայեցւոցն ընծիւղմամբ, երրորդ
տոհմ Ղեւեայ կալով ի **հոսանապտոյտ** պարագայ ջուրսն Յոր-
դանանու մկրտէ՝ զՅիսուս, լինել **համակապսակապատիւ**
Սուրբ Երրորդութեան...(1263): **Պառաւամայր** բառի հետ
ունենք բազմաբաղադրիչ **համակապսակապատիւ** նորակազ-
մութիւնը, որը նշանակում է միևնույն պատվին արժանի,

պատվակից, փառակից: Ունենք նաև *հոսանապտոյտ* բառը, որն ըստ ՆՀԲ –ի՝ Քոթենավորի ստեղծածն է:

Նորակազմ բառերի մեջ ըստ խոսքիմասային պատկանելության գերակշռում են ածականական կազմությունները (թվով 47)՝ *բերկրաճռուողագոչ(1261), բեւեկնակայծակ(1253), եղեմախաղաց(1263), երկնահողովակառոյց (1261), երկրակայլակ(1261), երփնագունագարդ(1260), գանագանաբոյլ(1261), գարմանագեղ(1251), ինքնականայօժար(1259), լուսաջահայեղց (1267), ծիրանաթոր(1267), համակապսակապատիւ/1263, հոգէպարզ(1266), մարտիրոսաչարչար(1259), մեւքակերպ (1267), մկանարարձ(1261), յոքնարինական(1250), յորդորահնար (1267), ներբողածաւալ(1259), շահատեսակասէր(1267), ջրակայտառ (1261), սաւառնաթելարձակ(1261), վերագագաթնակատարահերձ(1261), ցցունագարդ(1265), փայլածին(1261), քրտունաբեր(1256):*

Գոյականները թվաքանակով զիջում են ածականներին (թվով 16 գոյական)՝ *դիմամարդ (1245), դարայեղափոխութիւն (1261), եւթնաձոր (1256), ծովայատակ (1262), հրէականակաճառ (1266), մարմնակարութիւն (1243), չարամերձութիւն (1253), պառաւամայր (1263), վերադասախմբութիւն (1258), քարոզարանութիւն (1266) և այլն: Ունենք տասնինը բայ՝ *աւարտաշինել (1259), լուսաճեմել (1261), յորդաբերել (1264), շտեմարանացեալ (1260), պիտակացեալ (1256), պատուիրանադրել (1244), պատուհասակրել(1243), վայելչաւորեալ(1260), վարայայտնեալ(1261), ցցուաբերել (1261) և այլն:**

Նորակազմ բառերի ստեղծման բառակազմական եղանակները նույնն են՝ բառաբարդում և ածանցում՝ իրենց բազմազան արտահայտություններով: Նույնն են նաև գործառական ավելի մեծ հաճախականությունն դրսևորող բաղադրյալ բառերի տեսակները, որոնք են ածանցավոր բառերը, հոդակապով ու անհոդակապ բարդությունները: Թ. Քոթենավորի նորակազմություններում գործածության որոշ հաճախականությամբ առանձնանում են նաև հոդակապով և անհոդակապ բարդու-

թյունները, ինչպես՝ (բարձր)ա(տեսակ)(1265), (բերկր)ա (ճռուողագոչ) (1261), (դիմ)ա(մարդ)(1245), (եղեմ)ա(խաղաց) (1263), (երկր)ա (կայլակ)(1261), (երփն)ա(գունագարդ) (1260), (զանազան)ա(բոյլ)(1261), (զարման) ա(գեղ)(1251), (ինքնակամ) ա(յօժար)(1259), (լեռն)ա(ստորոտ)(1261), (զուարթ) (երանգ) (1260), (ծիրան)ա(թոր)(1267), (ջր)ա(կայտառ)(1261), (սաւառն)ա (թելարձակ)(1261), (վայելչ)ա(բառ) (1265), (հոգ)է(պարզ)(1266), (ցցուն)ա(զարդ) (1265), (քրտն)ա(բեր)(1256), (գեղեղեջ) (արմատ)(1267), (միշտ)(խողովեան)(1260), (ընծա)(բեր)(1258), (փայլ)ա(ծին)(1261), (յարդար)(ընկալ)(1245), (յոքն)(աւրինական)(1250): Բնականաբար գերակշռում են հողակապով բարդությունները (միայն մեկ օրինակ ունենք, որտեղ հնչյունափոխության հետևանքով –ա - հողակապի փոխարեն -է- է, իսկ *ընծաբեր* բառի առաջին բաղադրիչից հետո բացակայում է ենթադրվող յ -ին): Պետք է առանձնահատուկ ձևով նշել Թ. Քոթենավորի ստեղծած եռաբաղադրիչ և նույնիսկ քառաբաղադրիչ կազմությունները, ինչպես՝ (բազմ)ա(հոլով)ա(զնաց) (1261), (զան)ա(զան)ա(բոյլ) (1261), (բերկր)ա(ճռուող)ա(զոչ) (1261), (դար)ա(յեղ)ա(փոխ)(ութին)(1266), (երկն) ա(հոլով)ա(կառոյց) (1261), (ինքն)ա(կամ)ա(յօժար)(1259), (երփն)ա(գուն)ա(զարդ) (1260), (համակ)ա(պսակ)ա(պատիւ)(1263), (լուս)ա(ջահ) ա(յեղց)(1267), (մարտիրոս)ա(չար)(չար)(1259), (ջահ)ա(տես) (ակ)ա(սեր)(1267), (սաւառն)ա(թել)(արձակ) (1261):

Նորակերտ բարդություններից շատերը Թ. Քոթենավորի խոսքում առավելապես մակդրային կիրառություն ունեցող ածականներ են և որպես այդպիսիք՝ աչքի են ընկնում ինքնատիպությամբ և հուզական, զգացական վերաբերմունքի անհատական արտահայտման յուրահատկությամբ:

Նորակերտ ածանցավոր բառերը ևս հիմնականում ընդունելի ձևեր են, համապատասխանում են հայերենի ածանցման օրենքներին ու օրինաչափություններին, ուստի և ոչ միայն ոճավորում են հեղինակի խոսքը, այլև համալրում են մեր լեզվի բառապաշարը: Թ. Քոթենավորը գործառության մեջ է

մտցնում ինչպես նախածանցներ, այնպես էլ վերջածանցներ, որոնցով կազմված նորաբանությունները ոճական մեծ լիցքով են հատկանշվում, և այս կազմություններում մեծանում է ածանցի հատկանշային իմաստը: Քանակով խիստ զիջում են նախածանցավոր նորակազմությունները, որոնցից են **-ան-ը, արտ-ը, գեր-ը, մակ-ը, համ-ը, վեր-ը, տար-ը` *անթանալի*** (1267), *արտակացեալ* (1251), *արտաշարել* (1252), *գերարկեալ* (1254), *մակազարթուցանել*(1264), *համաբոլորահովիտ* (1258), *վերտանել*(1250), *տարասահմանահալած* (1262): Հարկ է նշել, որ *արտակացեալ* և *գերարկեալ* բառերը` բացի նախածանցից, ունեն նաև վերջածանց **-եալ**: Այսինքն` սրանք նաև համա-ծանցավոր բառեր են: Վերջածանցավոր նորակազմ բառերի մեջ առանձնանում են հետևյալ ածանցները` **-ական-** *բերկրասիրական* (1264), *բոլորագնդական* (1265), *յոթնարինական* (1250), **-աւոր-** *յորձաւոր* (1261), *քանկաւոր* (1253), **-եալ-** *արտակացեալ* (1251), *լուսափայլագունեալ* (1260), *շտեմարանացեալ* (1260), *պիտակացեալ* (1256), *վարայայտնեալ* (1261), *վայելչաւորեալ* (1260), **-եան** *-գեղազանպարեան* (1260), *միշտխողովեան* (1260), **-ութիւն** *- դարայեղափոխութիւն* (1266), *մարմնակարութիւն* (1243), *շարահարելութիւն* (1251), *չարամերձութիւն* (1253), *վայելչակամաւորութիւն*(1265):

Այսիպիսով, Թ. Քոթենավորը հայերենի բառազանձը փորձել է համալրել ու հարստացնել նոր ու գեղեցիկ կազմություններով: Նաև այս է պատճառը, որ նրա ճառերն ու ներբողները բանասիրական տեսանկյունից խիստ արժեքավոր են:

Susanna Grigoryan, Naira Paronyan - Neologisms in in Theodor Krtenavor's Tirades .-Theodor Krtenavor had a great role in the literary history of Armenian church. He wrote tirades, odes and theological works. Theodor Krtenavor's tirades and odes are of special interest form the linguistic point of view. These works are unique in their theological, artistic merits; of particular interest are the eulogies entitled - "Praise to St. Cross Begiven by God" and "Praise to St. Astvatsatsin (St. Mariam)".

The given article is devoted to the discussion of more than 92 words which are not present in the voluminous dictionaries of Old Armenian. The author masterly used the whole vocabulary of our language, he also made use of Armenian word-formation regularities creating new words and word-combinations and in such a way that he enriched not only the language of his creations but also our literary language. There are few prefixal - suffixal neologisms which are in general euphonious and are formed according to the the rules and regularities of Armenian word-formation.

Сусанна Григорян, Наира Паронян - Неологизмы в тирадах Теодора Кртенавора.-Теодор Кртенавор развивал широкую летописную деятельность. Он сочинял тирады, оды, богословские труды. Тирады и оды Т. Кртенавора представляют особый интерес в языковом значении. Эти произведения отличаются своими теологическими, художественными достоинствами, особенно тирады “Хвала Святой Богородице” и “Акафист святому кресту благодарящему”.

Представляемая статья посвящена изучению более 92 слов, которые не имеются в больших толковых словарях древнеармянского языка. Автор мастерски использовал весь богатый лексический состав нашего языка, а также, по мере необходимости, словообразовательные возможности армянского языка, создавая новые слова, обогащая самым язык собственный произведений и состав литературного языка. Очень немногочисленны прификсально – суффиксальные неологизмы, которые в основном, благозвучны и образованы соответственно законам и закономерностям словообразовательной традиции армянского языка.